Κεφάλαιο Ι

Ο ελληνισμός και το Βυζάντιο

Σήμερα στην Ελλάδα, καμία ερώτηση δεν διατυπώνεται πιο συχνά σε σχέση με το Βυζάντιο από το κατά πόσο ήταν τελικά ένας ελληνικός πολιτισμός. Είναι ένα προκλητικό ερώτημα στο οποίο, ειλικρινά, δεν υπάρχει μια απόλυτα σωστή απάντηση, επειδή συνδέεται με τον ορισμό του ελληνισμού που χρησιμοποιεί κανείς. Ο όρος «ελληνισμός», πάντως, έχει σηματοδοτήσει πολλά πράγματα ανά τις χιλιετίες και δεν είναι όλες οι έννοιές του αμοιβαία συμβατές. Το γεγονός όμως ότι αυτό το ερώτημα διατυπώνεται σε κάθε περίπτωση, είναι ενδιαφέρον αφ' εαυτού και μας οδηγεί στην καρδιά ενός σημαντικού μεθοδολογικού ερωτήματος, δηλαδή του πώς έχουν διαμορφωθεί και δομηθεί οι αντιλήψεις για το Βυζάντιο, τόσο οι λόγιες όσο και οι λαϊκές, ώστε να διαπλέκονται με τις σύγχρονες ανησυχίες και ιδεολογικές επιταγές όχι μόνο στην Ελλάδα (από τον 19ο αιώνα) αλλά και στις ανθρωπιστικές σπουδές στη Δύση. Συγκεκριμένα στην Ελλάδα, η διατύπωση του ερωτήματος παρουσιάζει ενδιαφέρον επειδή υπονοεί ότι το επίσημο εθνικό δόγμα δεν έχει διεκδικήσει με απόλυτη επιτυχία το Βυζάντιο ως τμήμα της ελληνικής ιστορίας. Με άλλα λόγια, καταδεικνύει μια υποβόσκουσα ανασφάλεια: παρόμοιο ερώτημα δεν τίθεται για καμία άλλη φάση της ελληνικής ιστορίας. Η διαίσθηση εδώ είναι εύλογη, δεδομένου ότι, αν και είναι αναμφισβήτητο ότι ο βυζαντινός πολιτισμός διαποτίστηκε και, σε κάποιο βαθμό, ακόμη και στηρίχτηκε σε έναν αριθμό από ελληνικά πολιτιστικά επιτεύγματα, είναι καλύτερο, από την άποψη της ιστορικής μεθοδολογίας, να μην τον θεωρούμε ελληνικό πολιτισμό, πολύ λιγότερο μάλιστα να θεωρούμε τους Βυζαντινούς ως Έλληνες (ήταν Ρωμαίοι). Αυτή η διάκριση, όπως θα δούμε στη συνέχεια, συμπαρασύρει όχι μόνο τις σύγχρονες ελληνικές αντιλήψεις αλλά και αρκετές άλλες, οι οποίες εί-

ναι θεμελιώδεις για τους σύγχρονους δυτικούς επιστήμονες σχετικά με αυτό το ζήτημα.

Η ιστορία αυτού του ζητήματος συγκεκριμένα μεταξύ των ελλήνων λογίων είναι συναρπαστική, αν και εδώ δεν μπορεί παρά να παρουσιαστεί περιληπτικά. Την περίοδο της επανάστασης και κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα, οι έλληνες λόγιοι θεωρούσαν το Βυζάντιο μια προέκταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, δηλαδή ακόμη μια φάση ξένης κυριαρχίας που άρχισε με τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Ελλάδας και τερματίστηκε με την επανάσταση. Οι Βυζαντινοί, δηλαδή το καθεστώς της Κωνσταντινούπολης, αντιμετωπίστηκαν σαν ξένοι κατακτητές των Ελλήνων. Προφανώς δεν έγινε καμία λεπτομερής προσπάθεια από λογίους για να διαπιστωθεί ποιοι ήταν οι «Έλληνες» στη βυζαντινή αυτοκρατορία, ούτε καθορίστηκαν κάποια κριτήρια ως προϋπόθεση προκειμένου να καταστεί δυνατός ο εντοπισμός τους. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι αυτή η αρνητική αντίληψη αποτέλεσε βασικά μια προσαρμογή της πολεμικής της Αναγέννησης εναντίον του Βυζαντίου, ως παρακμιακού, θεοκρατικού και ανατολικού δεσποτισμού. Οι έλληνες διανοούμενοι της περιόδου της επανάστασης ήταν εξαιρετικά ευαίσθητοι σε σχέση με τις δυτικές προτεραιότητες και προτιμήσεις στην ιστορία, και το συνολικό εγχείρημα της ελληνικής απελευθέρωσης στηρίχτηκε στην προϋπόθεση και δικαιολογήθηκε με βάση τα κλασικά διαπιστευτήρια. Οι έλληνες ηγέτες κατόρθωσαν να εξασφαλίσουν νομιμότητα και κατ' επέκταση δυτική υποστήριξη, η οποία αποδείχθηκε καθοριστικής σημασίας, τονίζοντας τη σύνδεση με την αρχαία Ελλάδα. Εκείνη την περίοδο, το Βυζάντιο γινόταν αντιληπτό ως αντίθετο όχι μόνο με τις κλασικές αξίες αλλά και με την ιδεολογία της ελευθερίας που προέκυπτε από τον Διαφωτισμό και τη Γαλλική επανάσταση.

Αυτή η άποψη σταδιακά αντιστράφηκε, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ως αποτέλεσμα διαφόρων (αν και διασυνδεδεμένων) παραγόντων. Ήταν ιδιαίτερα προφανές ότι η σύγχρονη ελληνική κουλτούρα, ειδικά τα λαϊκά στοιχεία της και η θρησκεία, συνδέονταν γενεαλογικά πιο στενά με το βυζαντινό χωνευτήρι τους παρά με την κλασική Αρχαιότητα. Το έργο της εθνογραφικής έρευνας που αναλήφθηκε εκείνη την περίοδο με ενεργητικότητα από πολλά ευρωπαϊκά κράτη προκειμένου να παράσχουν λαογραφική στήριξη στις εθνικές τους ιδεολογίες, στην Ελλάδα στράφηκε με εντεινόμε-

νους ρυθμούς προς τις βυζαντινές πηγές. Παράλληλα, έγινε αντιληπτό ότι το χάσμα μεταξύ της Αρχαιότητας και της σύγχρονης επανάστασης ήταν πολύ μεγάλο για να προσφέρει μια απόλυτα ικανοποιητική ιστορική αφήγηση: υπήρχε ένα έλλειμμα περίπου 2.000 ετών. Την ορμή για να καλυφθεί αυτό το κενό έδωσε η επίθεση του Γιάκομπ Φίλιπ Φαλλμεράυερ στη φυλετική καθαρότητα των Ελλήνων: ισχυρίστηκε ότι ήταν βασικά Σλάβοι ή Αλβανοί και όχι «γνήσιοι» Έλληνες, και ότι το γενετικό απόθεμα των αρχαίων Ελλήνων είχε εξαλειφθεί στη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου. Αυτή η επίθεση, που απειλούσε να υποσκάψει τη νομιμότητα του ελληνικού κράτους, υποχρέωσε τους ιστορικούς και τους διανοούμενους στην Ελλάδα και το εξωτερικό να αποκαταστήσουν το Βυζάντιο ως γνήσια (ακόμη και ένδοξη) φάση της ελληνικής ιστορίας. Η εγκατάσταση και οι μεταναστεύσεις των Σλάβων, των Αλβανών και άλλων ενσωματώθηκαν στη δομή αυτού που αναπλάστηκε πλέον ως ελληνικό κράτος και κουλτούρα. Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι αυτή η προσπάθεια αποδέχθηκε πλήρως τις φυλετικές προϋποθέσεις του εθνικισμού του 19ου αιώνα: ο σκοπός δεν ήταν απλά να αποκαλυφθεί το Βυζάντιο ως ελληνικός πολιτισμός αλλά να προβληθούν επιχειρήματα ότι οι Βυζαντινοί ήταν Έλληνες, οι βιολογικοί απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων και πρόγονοι των Νεοελλήνων. Χρειάστηκε όμως να γίνουν επίσης κρίσιμες παραχωρήσεις για να διευθετηθεί η ύπαρξη «εξελληνισμένων» εθνικών μειονοτήτων στο Βυζάντιο (όλων των Σλάβων, κλπ.), μια κατάσταση η οποία στην πραγματικότητα αντικατόπτριζε εκείνη του κράτους του 19ου αιώνα που προσπαθούσε να αφομοιώσει πολλές μειονότητες (ειδικά σλαβόφωνες και αλβανόφωνες). Έτσι έπρεπε να λειτουργούν αλληλοδιαδοχικά δύο λογικές, δηλαδή της φυλετικής και της εθνικής ταυτότητας, και αυτές κυριαρχούν έως σήμερα στις ελληνικές απόψεις για το παρελθόν, αν και η ένταση μεταξύ τους είναι προφανής. Το εθνικιστικό μοντέλο σήμερα εξακολουθεί να «μπολιάζει» τη θεώρηση των Βυζαντινών ως Ελλήνων (φυλετικά) με εκείνη του Βυζαντίου ως ελληνικού κράτους (πολιτιστικά).

Αυτή η ιστοριογραφική μεταβολή επιτράπηκε και πάλι από τις εξελίξεις στην ευρωπαϊκή αντίληψη για το Βυζάντιο, καθώς οι Έλληνες δεν αμφισβητούσαν τις υποθέσεις των ευρωπαίων πατρώνων τους. Ήταν ουσιώδες μετά τα μέσα του 19ου αιώνα το Βυζάντιο να καταστεί αντικείμενο ενός σχετικά αυτόνομου επιστημονι-

κού κλάδου σπουδών στην Ευρώπη, με τις δικές του εκδηλώσεις και εργαλεία, και μια αντίδραση στον υπερβολικό κλασικισμό είχε ήδη οδηγήσει σε μια νέα κατανόηση των «εναλλακτικών» πολιτιστικών και αισθητικών αξιών του (αν και όχι έως τον 20ό αιώνα, για τον στρατό του, και τον 21ο, για τη φιλολογία του, και όχι ακόμη για το πολιτικό του σύστημα). Επιπρόσθετα, ένα κρίσιμο χαρακτηριστικό της δυτικοευρωπαϊκής επιστημονικής σκηνής ενέκρινε την ελληνική οικειοποίηση του Βυζαντίου. Οι Βυζαντινοί θεωρούσαν πάντοτε τους εαυτούς τους Ρωμαίους. Δεν επρόκειτο μόνο, όπως υποστηρίζουν πολλοί σύγχρονοι λόγιοι, για το ότι απλά «αποκαλούσαν τους εαυτούς τους» Ρωμαίους (ενώ στην πραγματικότητα ήταν κάτι άλλο, για παράδειγμα μεταμφιεσμένοι Έλληνες), ή για το ότι μόνο το νομικό, πολιτικό και στρατιωτικό τους «σύστημα» ήταν ρωμαϊκό. Ως λαός ήταν ακριβώς αυτό που ισχυρίζονταν ότι ήταν: Ρωμαίοι, ασφαλώς ελληνόφωνοι ορθόδοξοι Ρωμαίοι αλλά οπωσδήποτε Ρωμαίοι. Κάθε πτυχή της κουλτούρας τους είναι διαποτισμένη από μια βαθιά πεποίθηση σχετικά με αυτό το σημείο. Παρά ταύτα, αυτή είναι η μόνη πτυχή του Βυζαντίου την οποία δεν έχει αποδεχθεί ποτέ ή με την οποία δεν έχει κατορθώσει να συμβιβαστεί καμία επιστημονική θεωρία, και η οποία παραμένει ακόμη μια από τις μεγάλες επιστημονικές επιδιώξεις για μελλοντικούς ερευνητές αυτού του πεδίου.

Οι λόγοι γι' αυτή την αποτυχία βρίσκονται στις ιδεολογίες που έχουν κυριαρχήσει (και εξακολουθούν να κυριαρχούν) στη Δύση από τα μεσαιωνικά χρόνια, ως προς τις αντιλήψεις για το Βυζάντιο. Με λίγα λόγια, τόσο στο πολιτικό όσο και στο θρησκευτικό πεδίο η «Ρώμη» (και η κληρονομιά της) θεωρήθηκε ένα ισχυρό σύμβολο από μια σειρά δυτικών θεσμών που διεκδίκησαν την αποκλειστικότητά της. Αυτό σήμαινε ότι χρειάστηκε να επινοηθούν εναλλακτικά ονόματα γι' αυτό που οι ίδιοι οι Βυζαντινοί γνώριζαν ως «αυτοκρατορία των Ρωμαίων» ή «Ρωμανία», μεταξύ των οποίων «αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης» και «αυτοκρατορία των Ελλήνων». Ο όρος Βυζάντιο επινοήθηκε τον 16ο αιώνα και στην πραγματικότητα δεν επικράτησε μέχρι τον 19ο. Το Βυζάντιο σήμερα είναι το μόνο πεδίο της ιστορικής έρευνας στο οποίο απαγορεύεται η χρήση από έναν μείζονα πολιτισμό του δικού του ονόματος και ταυτότητας. Στην πραγματικότητα, διαπρεπείς βυζαντινολόγοι, και όχι μόνο Έλληνες, συνεχίζουν να επιμένουν ότι οι

Βυζαντινοί δεν ήταν πραγματικά Ρωμαίοι, παρ' όλα όσα πίστευαν οι ίδιοι. Κατά συνέπεια, έχει ενθαρρυνθεί η χρήση ενός μεγάλου εύρους εναλλακτικών ετικετών και ταυτοτήτων, άσχετα από την ανακολουθία τους, αρκεί να μην χρησιμοποιείται η ρωμαϊκή ετικέτα. Τι μπορεί να μπει στη θέση της; Ορισμένοι λόγιοι έχουν ισχυριστεί ότι Ρωμαίος στο Βυζάντιο σήμαινε στην πραγματικότητα Έλληνας, άλλοι ότι σήμαινε ορθόδοξος χριστιανός και άλλοι ότι δήλωνε μια πολυεθνική αυτοκρατορία στην οποία μόνο ο αυτοκράτορας πρόβαλλε μια ρωμαϊκή «προπαγάνδα». Μπορούμε να δούμε με μια γρήγορη ματιά ότι αυτές οι επιλογές δεν μπορούν να είναι όλες σωστές, αλλά το πιο εκπληκτικό είναι ότι στο επιστημονικό πεδίο δεν έχει γίνει καμία προσπάθεια για τη διευθέτηση του ζητήματος. Αυτό συμβαίνει επειδή όλες ικανοποιούν τον ίδιο υπέρτερο σκοπό: την άρνηση ότι οι Βυζαντινοί ήταν Ρωμαίοι. Φυσικά, αυτό εξυπηρετεί τέλεια και την ελληνική εθνική ιστοριογραφία, επειδή έχει επιτρέψει στους ιστορικούς να χύσουν ελληνικό περιεχόμενο στο κενό πλέον ρωμαϊκό δοχείο: με άλλα λόγια, ξύσε έναν Βυζαντινό και από κάτω θα βρεις έναν Έλληνα. Συνεπώς, η νεοελληνική οικειοποίηση του Βυζαντίου έχει διευκολυνθεί από μια σιωπηρή συμπαιγνία με τη δυτική αποκήρυξη της βυζαντινής Ρωμανίας.

Η προηγηθείσα περιληπτική αφήγηση αποκαλύπτει ότι οι ελληνικές απόψεις για το Βυζάντιο έχουν διαμορφωθεί θεμελιωδώς από το ευρύτερο ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν, τόσο το πολιτικό όσο και το πνευματικό, και από τις επικρατούσες τάσεις στη δυτική σκέψη (οπωσδήποτε, υπάρχουν εξαιρέσεις σε κάθε δήλωση που έγινε παραπάνω, αλλά η κυρίαρχη εικόνα ισχύει).

Πώς λοιπόν πρέπει να εξετάσουμε τη σχέση μεταξύ του ελληνισμού και του Βυζαντίου κατά τρόπο που να αποφεύγει αυτές τις παγίδες; Η απάντηση την οποία προτείνω είναι ότι πρέπει να αρχίσουμε με τις απόψεις των ίδιων εκείνων που αποκαλούνται Βυζαντινοί, αν και δεν θα πρέπει να περιοριζόμαστε ή να δεσμευόμαστε από αυτούς, για παράδειγμα χρειαζόμαστε μια ημική προσέγγιση, για να χρησιμοποιήσουμε έναν ανθρωπολογικό όρο. Για παράδειγμα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η βυζαντινή λογοτεχνία αποτελεί ένα σημαντικό κεφάλαιο της ιστορίας της ελληνικής λογοτεχνίας, το οποίο συνδέεται στενά τόσο με τα αρχαία πρότυπά του όσο και με τους πρώιμους σύγχρονους απογόνους. Οι Βυζαντινοί ήταν επίσης αυτοί που διέσωσαν (και με τον τρόπο αυτό διαμόρφωσαν) τον κλα-

σικό κανόνα, ενώ η εποχή τους ήταν εκείνη στην οποία η γλώσσα την οποία γνωρίζουμε ως νέα ελληνικά άρχισε να ομιλείται και να γράφεται. Αυτό είναι ένα απόλυτα θεμιτό πεδίο μελέτης, αλλά πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί ως προς το άλμα από αυτά τα αναγνωρισμένα γεγονότα σε πλατιά συμπεράσματα, όπως ότι «οι Βυζαντινοί ήταν Έλληνες», δήλωση η οποία, σε ένα σύγχρονο πλαίσιο, είναι βασικά πολιτική. Η γλώσσα δεν μπορεί να χρησιμοποιείται ως καθοριστικός παράγοντας για την ταυτότητα ενός λαού. Ακόμη και σήμερα, πολλές γλώσσες χρησιμοποιούνται από διαφορετικά έθνη. Επιπλέον, οι Βυζαντινοί είχαν επίγνωση αυτού του γεγονότος. Ενώ μερικές φορές αποκαλούσαν τη γλώσσα που μιλούσαν «Ελληνικά», την αποκαλούσαν επίσης «γλώσσα των Ρωμαίων», γιατί αυτό ήταν: η γλώσσα που μιλούσαν οι Ρωμαίοι. Διαπιστώνουμε σε αυτή την περίπτωση, για παράδειγμα, πως προτιμούσαν την ιδιότητα του Ρωμαίου σε σχέση με την ελληνική προέλευση ορισμένων από τα καταστατικά στοιχεία της. Τα ελληνικά, πρέπει να θυμόμαστε, ήταν πάντοτε μια «ρωμαϊκή» γλώσσα από την εποχή της ρωμαϊκής δημοκρατίας και τα ομιλούμενα ελληνικά του Βυζαντίου είχαν δεχθεί έντονες λατινικές επιδράσεις. Η γλώσσα, με άλλα λόγια, καθοριζόταν σε σχέση με την εθνική ταυτότητα και όχι το αντίθετο, όπως θα ήθελαν πολλοί έλληνες ιστορικοί (αν και η επιλογή της γλώσσας ως κυρίαρχου κριτηρίου για τον καθορισμό των Βυζαντινών αποκαλύπτει τη δική τους εθνική προκατάληψη).

Αυτό λοιπόν που πρέπει να κάνει πρώτα η μελλοντική έρευνα είναι να ιχνηλατήσει τις μεταβαλλόμενες νοοτροπίες των ίδιων των Βυζαντινών σε σχέση με αυτά τα ζητήματα. Κατά καιρούς υπήρχαν διανοούμενοι στο Βυζάντιο που ισχυρίζονταν ότι οι σύγχρονοί τους Ρωμαίοι ήταν Έλληνες, για παράδειγμα ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις περί το 1250, στη συνέχεια ο Πλήθων και ο Χαλκοκονδύλης την περίοδο της Άλωσης. Οι έλληνες ιστορικοί έχουν αρπαχτεί από τις μαρτυρίες τους ως απόδειξη της εθνικής θέσης, αλλά αυτή είναι μεθοδολογικά προβληματική (και οι ιδεολογικοί της στόχοι είναι προφανείς). Αυτό που χρειάζεται να καταλάβουμε πρώτα είναι γιατί αυτοί οι συγκεκριμένοι διανοούμενοι έκαναν αυτή την επιλογή την περίοδο που την έκαναν, και γιατί άλλοι γύρω τους δεν την έκαναν και γαντζώθηκαν στο παραδοσιακό ρωμαϊκό μοντέλο. Πρέπει επίσης να συμβιβαστούμε με το γεγονός ότι κανείς δεν έδειξε προτίμηση για την ελληνική επιλογή μεταξύ περίπου του 400

και του ύστερου 12ου αιώνα, ότι επί όλους αυτούς τους αιώνες το ρωμαϊκό μοντέλο κυριαρχούσε απόλυτα. Δηλαδή, ο τομέας της βυζαντινολογίας πρέπει να συντονιστεί με (τουλάχιστον) τις μεθόδους ιστορικής ερμηνείας του 20ού αιώνα και να παρακάμψει τις φυλετικές υποθέσεις που έχει κληρονομήσει από τον 19ο: οι ταυτότητες δομούνται κοινωνικά και ιστορικά και δεν καθορίζονται από τη βιολογία, τη γλώσσα ή τη γεωγραφία. Αυτό που ο όρος «Έλληνας» σήμαινε για τους Βυζαντινούς κατά τη διάρκεια όλων των αιώνων της ύπαρξής τους είχε πολλές συγκλίνουσες, αλληλεπικαλυπτόμενες, συγκρουόμενες και μεταβαλλόμενες ερμηνείες: για παράδειγμα, θρησκευτικές, φιλολογικές, ρητορικές, φιλοσοφικές και, ναι, εθνικές, μερικές από τις οποίες αξιολογήθηκαν θετικά από ορισμένες ομάδες ενώ μερικές αρνητικά.

Θα κλείσω με δύο παραδείγματα του πώς φυλετικές-εθνικιστικές υποθέσεις και η πιεστική ανάγκη της ανακάλυψης φυλετικά Ελλήνων έχουν οδηγήσει σε εσφαλμένες αναγνώσεις βυζαντινών κειμένων, ενώ τα εν λόγω κείμενα στην πραγματικότητα προβάλλουν εναλλακτικές (αλλά όχι λιγότερο ενδιαφέρουσες) εκδοχές του ελληνισμού. Στην έκθεσή του για τις διαμαρτυρίες που ανέτρεψαν τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Ε΄ το 1042, ο Ψελλός αναφέρει ότι ο όχλος επέλεξε ως αρχηγό του «έναν από τους κορυφαίους άνδρες που είχαν υπηρετήσει (τον Κωνσταντίνο Η΄)... έναν άνδρα ο οποίος δεν ήταν Έλληνας το γένος αλλά του οποίου ο χαρακτήρας ήταν από την ευγενέστερη γενιά, το παράστημά του ηρωικό και ο σεβασμός που ενέπνεε ριζωμένος σε προγονική υπερηφάνεια». Πολλοί λόγιοι έχουν προτιμήσει να προσδώσουν σε αυτό το απόσπασμα μια εθνική έννοια, σαν να αποδεικνύει ότι οι Βυζαντινοί ήταν γενικά Έλληνες (αλλά όχι ο συγκεκριμένος), ή να βρουν κάποια άλλη εθνική έννοια ως προς το ότι δεν ήταν Έλληνας, ενώ στην πραγματικότητα ο Ψελλός προβαίνει απλά σε μια σύγκριση με την αρχαιότητα: ο άνθρωπος ήταν ευγενής ως προς την καταγωγή και τον χαρακτήρα παρότι δεν ήταν ένας από τους αρχαίους Έλληνες, τους οποίους, όπως φαίνεται, ο Ψελλός θεωρεί εδώ υποδείγματα ευγένειας (αλλά ως διαφορετικό λαό από τους δικούς του Βυζαντινούς). Αποκαλύπτει ότι τουλάχιστον ο Ψελλός δεν θεωρούσε τους Βυζαντινούς της εποχής του απογόνους των αρχαίων Ελλήνων, πράγμα το οποίο γνωρίζουμε ότι δεν πίστευε από τα πολλά άλλα γραπτά του. Ένα άλλο κείμενο στο οποίο έχουν γίνει παραπομπές για να

αποδειχθεί η επίγνωση ελληνικής εθνότητας των Βυζαντινών είναι ο επικήδειος λόγος του Γεωργίου Τορνίκη για την Άννα Κομνηνή (στα μέσα του 12ου αιώνα). Ο ρήτορας επαινεί τη σοφία της — τόσο την κοσμική όσο και τη χριστιανική — και ισχυρίζεται ότι «οι προπάτορές της ήταν Έλληνες». Αλλά η αντωνυμία «της» αναφέρεται στη σοφία, όχι στην ίδια την Άννα: «Οὐ τὰς νεκρομάντιδας λέγω καὶ κριθαρομάντιδας... ἀλλὰ σοφίαν ὅση τῶν ἐρωμένη φύσιν ὑπερελάσασα καὶ θείας οὐσίας ἅπτεται. Ταύτης γὰρ εἰ καὶ προπάτορες γεγόνασι Ἕλληνες...» Επιπλέον, ακόμη και αυτές οι δύο εκδοχές του «Ελληνισμού», ότι οι (αρχαίοι) Έλληνες ήταν υποδείγματα ευγένειας και ότι η σοφία τους μπορεί να είναι αποδεκτή παράλληλα με τη χριστιανική πίστη, είναι προϊόντα των πολιτιστικών και πνευματικών επιτευγμάτων μιας συγκεκριμένης περιόδου, του ύστερου 11ου και του πρώιμου 12ου αιώνων. Το ίδιο και όλοι οι άλλοι ελληνισμοί τους οποίους τα αρχεία μπορεί να εμφανίσουν. Τελικά, το ερώτημα «κατά πόσο οι Βυζαντινοί ήταν Έλληνες» είναι πολύ στενό για να χωρέσει την έρευνα που θα απαιτηθεί για την ιχνηλάτηση της μακράς και σύνθετης ιστορίας αυτού του ερωτήματος στο Βυζάντιο.